

Andreja TRAMPUŽ
Kaliopa DIMITROVSKA ANDREWS

Izjemnost Fabianijevih urbanističnih del

Urbanizem na prehodu iz 19. v 20. stoletje je umeščen v čas, v katerem sta se začela kapitalistična doba in industrializacija mest. Začel se je povečevati infrastrukturni razvoj in naraščati je začelo število mestnega prebivalstva, prenaseljenost mest pa je povzročala resne sanitarno-tehnične probleme, kar je pripeljalo do poskusov njihove preureditve v bolj funkcionalne in sodobne. Obenem se prav takrat pojavi sodobno urbanistično planiranje kot znanstvena disciplina. Prav v tem obdobju se je začelo tudi plodovito ustvarjanje mladega Maksa Fabianija, ki je trajalo vse do njegove pozne starosti. Članek

se osredotoči na potrditev hipotez, da sta bila Camillo Sitte in Otto Wagner Fabianijeva vzornika, da je bil Fabiani naprednejši od svojih sodobnikov, kolegov urbanistov, toda žal postavljen v njuno senco in da so Fabianijeva dela aktualna še danes.^[1]

Ključne besede: Maks Fabiani, Camillo Sitte, Otto Wagner, urbanizem, Ljubljana, vasi na Primorskem

1 Uvod

Medtem ko so mesta zelo stara, je trend planirane urbanizacije relativno nov. Ljudje so namreč začeli živeti v mestih pred več kot pet tisoč leti, le v zadnjih dobrih stotih letih pa je bistveno večji del prebivalstva začel prebivati v mestih in urbaniziranih območjih. Koncepta razvoja mesta in urbanizacije sta še posebej dobro izražena v evropskih mestih, ki ne razkrivajo le raznovrstnih urbanih oblik, ampak so neposredno vplivala tudi na vzorce številnih velikih mest po vsem svetu (Rugg, 1972).

Za urbanizem med 19. in 20. stoletjem je bilo značilno izginjanje fizičnih meja mesta, spreminjanje gradbenega tkiva oziroma njegova estetizacija in ureditev podrejanja načelom higiene oziroma reševanja sanitarno-tehničnih problemov. Večjih novosti v zidavi pa so bila deležna »cvetoča«, »rastoča« oziroma »razvijajoča se« mesta, v katerih je prej prišlo do načrtnih posegov državne oblasti (Pirkovič Kocbek, 1983).

Preobrazbe mest so poskušali usmerjati z regulacijskimi načrti. V drugi polovici 19. stoletja so ti postali pomembna osnova urbanističnega načrtovanja. Za mesta na Slovenskem, ki so bila sorazmerno majhna in so se relativno počasi širila, so namreč zadoščali. V Ljubljani je prvi načrt za regulacijo nezazidanih mestnih okolišev leta 1861 izdelal gradbeni inšpektor Franz Pollak, leta 1869 pa je Kranjska stavbinska družba dala izdelati osnutek regulacijskega načrta za severni in vzhodni del mesta, vendar nobeden od njiju ni bil realiziran. Do leta 1876 je nastal le osnutek regulacijskega načrta arhitekta in mestnega inženirja

Adolfa Wagnerja za zahodni del mesta, ki so ga v glavnem uresničili do potresa leta 1895 (Sapač, 2015). Po velikem potresu so želeli mestu odpreti nove možnosti razvoja in ga modernizirati (Krečič, 2015). Izdelati je bilo treba celovit regulacijski načrt. Takratni ljubljanski župan Ivan Grasselli in občinski svet so se odločili izdelavo načrta zaupati Camillu Sitteju, dunajskemu urbanističnemu teoretiku in arhitektu. Regulacijski načrt pa je na svojo pobudo pripravil tudi Maks Fabiani (Sapač, 2015).

Maks Fabiani je bil tedaj naglo uveljavljajoči se strokovnjak, posebej za urbanizem, na dunajski visoki tehniški šoli, Slovenec s Krasa in svojčas dijak ljubljanske realke (Krečič, 2015). Med svojo profesuro se je seznanil z delom Camilla Sitteja, ki je pomembno vplival na urbano kulturo Srednje Evrope, pozneje pa je delal v ateljeju Otta Wagnerja (Mihelič, 2008). Wagner si je pridobil neminljive zasluge kot eden izmed velikih pionirjev moderne arhitekture (Mušič, 1968). Ob koncu prve svetovne vojne se je Fabiani z Dunaja vrnil domov na Kras in se posvetil povojni obnovi dežele. Izdeloval je regulacijske načrte za rekonstrukcijo krajev in vasi na precejšnjem delu Primorske in projektiral prenovu v vojni porušeni stavbi (Čeligoj in Jazbec, 2006).

Ob pregledovanju literature na temo Fabianija in njegovih del smo dobili vtis, da sta nanj in na njegovo urbanistično planiranje pomembno vplivala Camillo Sitte in Otto Wagner ter da ju je Fabiani imel za svoja vzornika. Obenem se je pojavil tudi

občutek, da so Fabianijeva dela v njuni senci in senci tedanjih urbanistov.

Fabianijeva materialna zapuščina v slovenski prestolnici in na Primorskem je zelo pomembna. Zavedal se je, da je uspešno urejanje prostora mogoče le, če izhaja iz poznavanja in razumevanja obstoječega prostora, njegovih topografskih in podnebnih značilnosti, družbenega in kulturnega okolja ter če upošteva tehnične in gospodarske zmožnosti njegovih snovalcev in uporabnikov. Fabiani se je zavedal, da uspešnega načrtovanja brez poznavanja dediščine in »duha kraja« ni ter da prevzemanje tujih zgledov ne prispeva k lepoti in uspešnosti mesta (Zupan, 2016). Med pregledom gradiva in ogledom njegovih del na terenu se je oblikovala tudi misel, da je bil Fabiani naprednejši od takratnih urbanistov in da so njegova dela aktualna še danes.

2 Maks Fabiani in njegova urbanistična dela

Za razumevanje Fabianijevega življenja in glavnih dejstev v zvezi z njegovo kariero so posebej pomembne razmere in okolje, v katerih je odrasčal. Bil je izjemno navezan na domače okolje, kar potrjuje njegova življenjska pot. Jazbec navaja, da je Kras že od nekdaj meja med slovanskim in romanskim svetom, zaradi pripadnosti habsburški monarhiji pa je bil tu močno prisoten tudi nemški element. Fabianija so oblikovali trije jeziki in tri kulture. Izvor njegove družine je italijanski, kultura je bila avstrijska, okolje, v katerem je živel, pa je bilo slovensko podeželje (Jazbec, 2004).

Maks Fabiani je izobraževanje začel kar v domači hiši, kjer je obiskoval osnovno šolo. Šolanje je nadaljeval na realki v Ljubljani in tam leta 1883 maturiral (Jazbec, 2004). Ta izbira je bila za njegovo oblikovanje zelo pomembna, saj je med sedemletnim bivanjem v Ljubljani sklenil tesne vezi in poznanstva. Pozzetto piše, da naj bi se Fabianiju mesto tako vtisnilo v spomin, da je čez petnajst let brez dodatnega ogleda narisal regulacijski načrt, ki je po njegovem mnenju tudi eden izmed najdoslednejših in najpreglednejših načrtov za majhna evropska mesta ob koncu devetnajstega stoletja (Pozzetto, 1997). Po maturi je bil dve leti študent na eni izmed najprestižnejših evropskih šol, na dunajski tehnični visoki šoli. Tam je leta 1885 z odliko opravil prvi državni izpit, nato pa odšel na enoletno služenje vojaškega roka. Ko se je vrnil, je študij na isti šoli nadaljeval. Pred diplomom, med letoma 1889 in 1891, je pri profesorju Edlerju von Löweju na katedri za arhitekturo na politehniki v Gradcu prevzel vlogo asistenta. Najintenzivneje se je z urbanizmom ukvarjal prav v tem graškem obdobju (Jazbec, 2004). Tako je domneval tudi Wurzer, saj je menil, da je bila Fabianiju prav z akademsko službo v Gradcu ponujena prva priložnost,

da se je lahko intenzivneje ukvarjal z urbanizmom. Domneval je tudi, da je knjiga Camilla Sitteja *Umetnost graditve mest*, ki je prva takrat izšla, najverjetneje imela nanj velik vpliv (Wurzer v Pozzetto, 1997). Fabianijevi številni urbanistični načrti se lahko kronološko delijo na tri obdobja, in sicer prvo, ki traja do prve svetovne vojne, drugo, obdobje med obema vojnoma, in tretje, ki se navezuje na čas po drugi svetovni vojni. Delitev je le kronološka, ker se je Fabiani v različnih življenjskih obdobjih večkrat ukvarjal z istimi problemi, z nekaterimi kar vse življenje (Jazbec, 2004).

Februarja 1892 je na Dunaju diplomiral, po diplomi pa so se mu vrata v uspešno poklicno kariero na široko odprla. Arhitekt je med drugim prejel prestižno štipendijo Carlo Ghega, s pomočjo katere je lahko v letih 1892 in 1893 prepotoval kar nekaj dežel (Jazbec, 2004). Bil je v Italiji, Grčiji, Turčiji, Nemčiji, Švici, Belgiji, Franciji, Angliji itd. Trdil je, da mu je potovanje pomembno zaznamovalo življenje in da ga ne bi mogla nobena druga ponudba nadomestiti. Priznaval je, da je bilo to svobodno potovanje vir vsega njegovega znanja in kulture (Pozzetto, 1997). Po vrnitvi na Dunaj je začel sodelovati z Ottom Wagnerjem v njegovem ateljeju. To je bilo prav v času, ko je Wagner vodil velike regulacijske in urbanistične posege na Dunaju (Jazbec, 2004). Pozzetto navaja, da je Fabiani v zame-no za delovno prakso pri Wagnerju – najmodernejšemu med modernimi – ponudil pričevanje o svojih kulturnih izkušnjah. Neposredno poznavanje izvorov naj bi Fabianiju omogočilo priti do njihovega bistva, ki se je zliilo z zametki moderne-ga in opazovanjem hitrih družbenopolitičnih, gospodarskih in znanstvenih sprememb v učilnicah dunajske politehnike. Vendar je Fabiani kmalu izbral svojo pot, ki je bila v enaki razdalji od progresizma redkih in od konservativizma večine (Pozzetto, 1988).

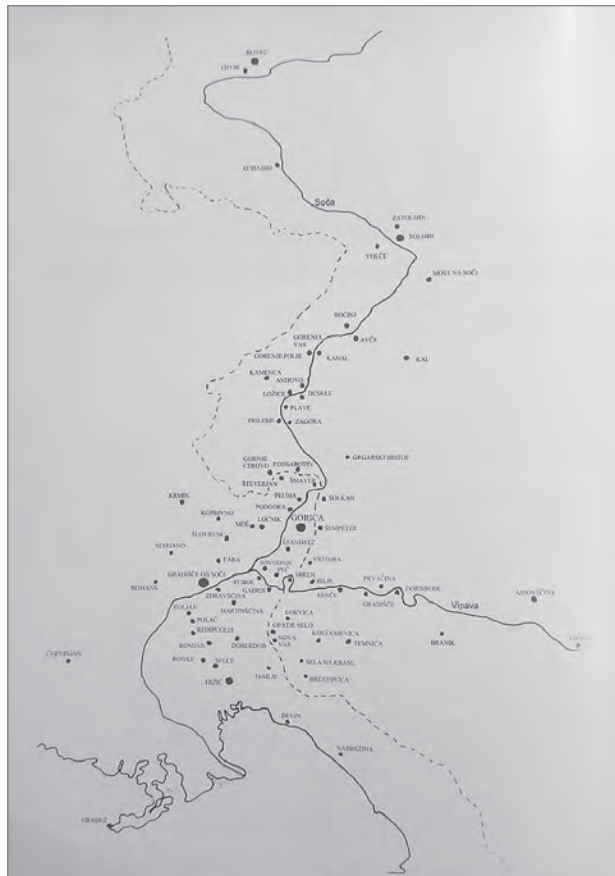
V obdobju do prve svetovne vojne se je Fabiani že zapisal kot pomemben urbanist svojega časa. Kot je bilo že omenjeno, se je z urbanizmom intenzivno ukvarjal že takrat, ko je dr. Löweju asistiral na politehniki v Gradcu, pomembno pa je bilo tudi sodelovanje z Wagnerjem med letoma 1894–1896. Njunjo so-delovanje je bilo v tem času zelo tesno, saj je med drugim takrat Wagnerju pomagal pri pisanju publikacije o moderni arhitek-turi. Fabiani pa je bil hkrati tudi občudovalec Sitteja, ki je zagovarjal popolnoma drugačna načela v urbanizmu kot Wag-ner, in je znal združiti oboje – Wagnerjevo napredno tehnično načelo in v kulturno tradicijo zagledane Sittejeve nauke. Po prehodu na samostojno pot je bilo njegovo prvo pomembno urbanistično delo Splošni regulacijski načrt za Ljubljano (slika 1), ki mu je sledilo tudi izčrpno poročilo (1895). Slovenski izvod poročila je bil prvo besedilo o urbanizmu, napisano v slovenskem jeziku. Ljubljanski župan Ivan Hribar mu je čez tri leta zaupal izdelavo načrta za gradnjo severnega dela Ljubljane, ampak načrt na koncu ni bil uresničen. Iz tega časa je tudi

Slika 1: Regulacijski načrt za Ljubljano (vir: Pozzetto, 1997)

njegov splošni regulacijski načrt za mesto Bielsko na Poljskem, ki ga je prav tako spremljalo izčrpno poročilo (Jazbec, 2004). Pozzetto piše, da sta poročili o načrtovanju Ljubljane in Bielskega po njegovem mnenju izjemno pomembni v zgodovini sodobnih urbanističnih teorij (v pomenu, ki ga je temu pojmu dal Otto Wagner). Pomembno se mu je zdelo poudariti tudi, da je Fabiani svoja teoretična načela pojasnil v dveh okvirnih načrtih za Ljubljano in izvedbenem načrtu za Bielsko. Čez četrto stoletje so ta načela uporabili tudi v Gorici in pri načrtovanju Posočja, dokler niso višje politično-upravne oblasti leta 1922 odločile, da bodo uporabili nov sistem za izdelavo in izvajanje regulacijskih načrtov. Poglobljene analize naj bi dokazovale, da se je s tem za dve desetletji neizprosno ustavilo ne samo Fabianijevo delo, temveč tudi samo prostorsko načrtovanje (Pozzetto, 1988).

Leta 1902 so Fabianiju podelili doktorat iz tehniških znanosti. To je bil prvi tak doktorat, ki so ga kadarkoli podelili kateremu od arhitektov. V istem letu je bil na visoki tehnični šoli brez predhodnega natečaja imenovan za izrednega profesorja *ad personam* (Jazbec, 2004). Pozzetto navaja, da so na univerzi menili, da je dobro in koristno dati Fabianiju stalno predavateljsko mesto in mu ponuditi široko pahljačo možnosti, ki ustrezajo njegovim sposobnostim, še posebej zato, ker so bile njegove sposobnosti le redko združene v samo eni osebi (Pozzetto, 1988). Svoje delo na univerzi na Dunaju je Fabiani zaznamoval z naprednimi pedagoškimi pristopi, saj je svojo vlogo profesorja videl v tem, da pomaga študentom najti lastni

Slika 2: Kraji, za katere je Fabiani pripravil regulacijske načrte (vir: Jazbec, 2008).

izraz (Jazbec, 2004). V letu 1917 je bil imenovan za rednega profesorja za arhitekturno kompozicijo na tehnični visoki šoli in za predstojnika katedre za arhitekturo, vendarle pa ga to ni zadržalo na Dunaju (Hrausky in Koželj, 2010). Vrnil se je domov, v Gorico in na Kras, kjer se je z vsemi svojimi močmi in znanjem posvetil reševanju povojne obnove dežele. Izdeloval je regulacijske načrte za rekonstrukcijo krajev in vasi na Goriškem in Krasu in projektiral prenovu v vojni porušenih stavb (Koželj, 2006). Zaposlil se je v uradu za regulacijo in prenovu poškodovanih občin. Urad naj bi nastal na Fabianijevo željo in iz njegove ljubezni do domače Goriške. Vabili so ga nazaj na Dunaj, da bi nadaljeval svojo profesuro, vendar se vabilu ni odzval, saj je hotel dokončati začete naloge v domačih krajih. Fabianija so zaradi različnih očitkov odpustili iz urada, vendar ga je nova italijanska oblast goriške province leta 1920 ponovno začasno zaposlila, in sicer zaradi zahtevnosti prenove in pomanjkanja strokovnjakov (Hrausky in Koželj, 2010). Do leta 1922 je bilo pod njegovim vodstvom na območju Posočja, Vipavske doline in Krasa izdelanih 92 regulacijskih načrtov, kar je edinstven dosežek v evropski urbanistični praksi (slika 2) (Čeligoj in Jazbec, 2006).

Fabianijevo urbanistično delovanje med vojnama je tako obsegalo predvsem obnovo v prvi svetovni vojni porušenih na-

selij od Bovca do morja. Med letoma 1917 in 1922 je naredil načrte za številne porušene ali delno porušene kraje, od Gorice do manjših vasi in zaselkov. Načrte je skrbno zasnoval in vanje vključil moderne predstave urejenosti prometa in druge infrastrukture. Želel je tudi nadaljevati in nadgraditi lokalne tradicije in identiteto naselij (Jazbec, 2004).

Fabiani je med letoma 1919 in 1925 opravljal še pedagoško delo kot profesor umetnostne zgodovine na liceju v Gorici. V tem času je sodeloval tudi pri obnovi in prezidavi številnih cerkev v Gorici in širši okolici, leta 1935 pa se je vrnil v svoj rodni kraj in za deset let postal župan Štanjela. Prebival je v Kobdilju, v vili Max. Na ta prostor so vezana tudi njegova najpomembnejša arhitekturno-urbanistična dela iz tridesetih let 20. stoletja. Leta 1922 je začel urejati vilo Ferrari s parkom, med letoma 1929 in 1938 je prenavljal štanjelski grad in ga preuredil v večnamenski sedež občine Štanjel, med letoma 1936 in 1938 pa je urejal obnovo in ureditev goriškega grajskega hriba (Jazbec, 2004).

Med drugo svetovno vojno je bil Štanjel močno razrušen, poškodovanih je bilo veliko hiš in cerkev z župniščem, grad pa je bil miniran. Obstreljena je bila tudi arhitektova vila v Kobdilju, zato se je preselil v Gorico. Med letoma 1945 in 1947 je zavezniška vojaška uprava začela prenovo porušenega Štanjela in Fabiani se je takoj pridružil z načrti za posamezne objekte, od zasebnih hiš do grajskega poslopja. Tako se je kljub visoki starosti tudi po drugi svetovni vojni loteval velikih ureditvenih vprašanj. Še vedno se je ukvarjal z mestom Gorica in zadnja načrta zanj pripravil v letih 1948 in 1950. Tudi pozneje je za posamezne dele mesta še predlagal svoje rešitve. Leta 1957 je sodeloval v natečaju za regulacijo Benetk, v katerem ni bil izbran, leta 1958 pa se je udeležil natečaja za ureditev Palerma in zmagal. O samem načrtu za Palermo sicer ni veliko znanega, prav tako je izgubljen njegov predlog za Benetke (Jazbec, 2004).

Fabiani je bil leta 1952 deležen posebne časti, saj mu je ob petdeseti obletnici doktorata iz tehničnih ved dunajska univerza dodelila zlati doktorat (Jazbec, 2004). Leta 1960 je zadnjič obiskal Ljubljano, ko so mu podelili nagrado za prispevek k urbanizmu in arhitekturi (Grk in Jazbec, 2015). Umrl je čez dve leti v Gorici, star sedemindvetdeset let (Jazbec, 2004).

Številna priznanja in nazivi, ki jih je prejel, pričajo o njegovem pomenu in mestu v družbi in strokovnih krogih. Med svojim dolgim in plodnim življenjem se je ukvarjal z veliko različnimi projekti. Načrtoval je različne palače s stanovanjsko ali drugo namembnostjo in polifunkcionalne centre, uredil velike razstave, se ukvarjal s prezidavo in zidavo cerkva, restavracijskimi in prenovitvenimi deli, izumi in različnimi spisi ter seveda urbanističnimi in regulacijskimi načrti. Jazbec navaja, da je Fabianjev prispevek k razvoju urbanizma na Slovenskem izjemen, saj

so bili njegovi načrti prvi poskusi modernega, bolj celostnega obravnavanja razvoja mest. Prav tako je bil kot pomemben urbanist manjših mest v evropskem merilu priznan že s podelitvijo doktorata. Njegovi načrti za obnovo Posočja, Krasa in Goriškega pa so pomembni tudi kot pionirski prispevek na področju regionalnega planiranja v Evropi, saj obravnavajo delovanje širšega geografskega področja kot enotnega organizma (Jazbec, 2004).

3 Camillo Sitte in Otto Wagner – Fabianijeva vzornika

Stebra dunajskega urbanizma svoje dobe sta prav gotovo bila Otto Wagner in Camillo Sitte. S svojimi zamislimi sta spretno povezovala zgodovino in modernost. Večina takratnih urbanistov je bila inženirjev, onadva pa sta bila arhitekta, ki sta mesto načrtovala v treh dimenzijah. Imela sta izrazit čut in interes za estetiko mesta, kar je izhajalo predvsem iz njune arhitekturne izobrazbe, vendar sta lepoto mesta razumela vsak po svoje. Sitteju je pomenila harmonijo, ki zapeljuje človekove čute, Wagnerju pa prav obratno. Zanj je bila lepota mesta v tem, da daje prostor oblikam modernega mesta ter da zagotavlja dobre razmere za življenje in delo, hkrati pa tudi, da ustreza funkcionalnim, higienskimi in eksistencialnim potrebam modernega človeka (Mihelič, 2008).

3.1 Camillo Sitte

Camillo Sitte se je po končani gimnaziji vpisal na gradbeno šolo na dunajskem politehničnem inštitutu. Svoje tehniško znanje in umetniške sposobnosti pa je izpopolnjeval s praktičnim delom, vpisal pa se je tudi na študij arheologije in umetnostne zgodovine na dunajski univerzi (Wurzer, 1997). Po končanem univerzitetnem izobraževanju je znanje začel pridobivati na potovanjih. V tem obdobju je tudi poučeval umetnostno zgodovino na različnih zasebnih šolah (Collins in Crasemann Collins, 1965). Leta 1875 je na priporočilo Eitelbergerja prevzel vodstvo državne obrtne šole v Salzburgu, leta 1883 pa so ga poklicali na Dunaj, da bi tam ustanovil tako šolo kot v Salzburgu, kjer je ustanovo odlično razvil (Wurzer, 1997).

Poleg odgovornosti, ki jo je čutil do nove šole, se je začel ukvarjati s študijami in predavanji, prav tako je napisal veliko rokopisov in člankov. Izpod njegovih rok so začeli nastajati tudi eseji na temo gradnje mest. Neposredna spodbuda za proučevanje te teme in pisanje o njej naj bi bila takratna gradbena dejavnost na dunajskem Ringu. Leta 1889 je izdal knjigo *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (Umetnost graditve mest) (Collins in Crasemann Collins, 1965). Sitte je s svojo knjigo ponovno poudaril pomen oblikovanja mest po

umetniških načelih in se želel upreti značilnemu monotone-mu dvodimenzionalnemu cestnemu rastrskemu sistemu druge polovice 19. stoletja (Wurzer, 1997).

Sitte je bil pomemben predstavnik kulturalističnega gibanja ob koncu 19. stoletja. Ta kulturalistični ali konzervatorski model izvira iz kritik industrijskega mesta Johna Ruskina in Williama Morrisa. Pravi izvir modela sicer izhaja iz del o izgubljeni lepoti romantičnih piscev, na primer Victorja Hugoja in Julesa Micheleta. Prav tako so na Fabianija vplivale tudi zgodovinske in arheološke raziskave, ki so v 19. stoletju potekale v Egiptu, Grčiji in Turčiji. Značilnost kulturalističnega mesta je, da je ločeno od okoliške neobljudene narave in prostorsko omejeno, njegova velikost pa je skromna. Notranjščina mesta je estetsko oblikovana, v njej pa ni sledi o geometriji in prototipskih formah. Poudarjena je ideja o skupnosti in kolektivnem duhu, obenem pa nasprotovanje industrializaciji (Mihelič, 2008).

Sitte je na Dunaju veljal za enega najbolj spoštovanih urbanistov, njegova knjiga *Umetnost graditve mest* pa je veljala za nekakšno urbanistično biblijo. To je bil gotovo eden od povodov za to, da je bil izbran za pripravo regulacijskega načrta za Ljubljano (Mihelič, 2016a). Sittejevemu načrtu so občinski možje sicer priznavali veliko umetniško vrednost, ampak so mesto želeli urediti po svoje (Gaberščik, 1997).

3.2 Otto Wagner

Wagner je kot šestnajstleten začel študirati na politehniškem inštitutu na Dunaju in tam poslušal predavanja o gradbenih konstrukcijah, nato je v Berlinu poldrugo leto obiskoval kraljevo stavbarsko šolo. Berlinska skicirka mladega Wagnerja priča o tem, da ga je pritegnil Schinklov še vedno živi duh. Iz tega je namreč mogoče zaznati korenine, iz katerih se je izoblikoval zreli Wagner. V njegovih poznejših delih je kot pri Schinklu mogoče čutiti strumen, skoraj vojaški značaj. Pozneje se je na Dunaju vključil v študij na akademiji upodablajočih umetnosti. Tam je bil priča veliki prelomnici, saj sta na pot, ki jo je utrl genialni Gottfried Semper, stopila njegova učitelja van der Nüll in Siccardsburg. Duh Gottfrieda Semperja je obvladoval drugo polovico stoletja in na samosvoj način pritegnil tudi Wagnerja. Utrdil ga je namreč zlasti v konstruktivnih in tehniških problemih. Na njegova zgodnejša dela so vplivali predvsem historični slogi in intenzivne Semperjeve pobude, vendar globlji pogled razkrije Wagnerjev močni osebni izraz, in to kljub veljavni stilni usmeritvi. Ta močni osebni izraz se kaže zlasti v jasni tlorisni dispoziciji. Tlorisna struktura je bila zanj temeljna sestavina vsake arhitekture, prav tako je veliko pozornosti namenil oblikovni plati, in sicer s presenetljivim obvladovanjem detajlov. Mušič navaja, da naj bi bila po Wagnerju manj pomembna oblikovna artikulacija, ki je vezana na

čas, da je manj pomemben slog od kakovosti, ki jo razodeva delo v vsej svoji celovitosti (Mušič, 1968).

Za svoje velike uspehe je bil Wagner leta 1894 na dunajsko akademijo poklican za Hasenauerjevega naslednika (Mušič, 1968). V svojem nastopnem predavanju je napovedal prenovno arhitekturne šole. Pri prizadevanjih mu je pomagal tudi Maks Fabiani, ki je na Olbrichovo pobudo delal v Wagnerjevem ateljeju. Fabiani je prevzel Wagnerjeve ideje iz nastopnega govora na akademiji in jih povzel v uvodniku k prvi številki publikacije *Aus der Wagner Schule* (*Iz Wagnerjeve šole*). Publikacija je izhajala kot priloga k reviji *Der Architect*, odkar je Wagner prevzel vodstvo arhitekturne šole. V uvodniku je Fabiani oznanil nov pristop k študiju arhitekture, ki naj bi predvsem ustrezal zahtevam modernega življenja. Obenem naj bi razvijal nova znanja o gradbenih konstrukcijah, novih modernih materialih in tehnologijah. Svoj program nove arhitekture je Wagner predstavil leta 1895 v knjigi *Moderne Architektur* (*Moderna arhitektura*) (Mihelič, 2016b). Namenjena je bila učencem, vendar je na koncu postala evangelij novega gibanja. Bila je prevedena v različne jezike in dobila svetovni pomen (Mušič, 1968). V njej se je Wagner zavzel za prelom s preteklostjo in oblikovanje nove, »moderne« arhitekture. Menil je, da bo ta ustrezala novim potrebam in idealom sodobnega človeka (Mihelič, 2016b). Pozzetto navaja, da je Fabiani publikacijo označil za »stiliziran in programiran spis o arhitekturi«. Del knjige je Wagnerju pomagal napisati tudi Fabiani sam, kar je mogoče razbrati iz njegovega pisma Nacetu Šumiju (Pozzetto, 1997). V njem Fabiani namreč napiše: »Zanimalo bi Vas tudi, da sem osebno, po volji O. Wagnerja v njegovi Vili v Huetteldorfu – spisal bukvice o ‚Moderni Arhitekturi!‘ Delo je trajalo nekaj tednov: Wagner se je pomenkoval z menoj o vseh arhitekturnih vprašanjih; imel je brezpogojno zaupanje napram mojemu mnenju, meni je prepustil slog in potrebne izkušnje.« (Fabiani V: Fabiani in Šumi, 1991).

V Wagnerjevo publicistično delo se uvršča tudi študija *Die Grossstadt* (*Velemesto*) (Mušič, 1968), v kateri je razvijal progresistične ideje. Zagovorniki progresističnega modela so izhajali iz koncepta univerzalnega človeka z natančno določenimi potrebami. Med drugim so verjeli v prihodnost, znanost in tehniko ter v idejo napredka. Ta naj bi po njihovem mnenju rešila vse probleme mest. Tudi Wagner je verjel v univerzalnega človeka z univerzalnimi potrebami, ki so odločilne za obliko in organizacijo mesta. Trdil je, da bi moralo umetniško ustvarjanje izhajati iz potreb in značilnosti sodobnega časa, kar je izrazil z znanim geslom *Artis sola domina necessitas* (Samo potreba vlada umetnosti). To naj bi pomenilo, da univerzalnim potrebam ustrezajo univerzalna arhitekturna forma, anonimna arhitektura in uniformiranost na ravni mestnih okrožij in celo mesta kot celote (Mihelič, 2008).

Fabiani je med delom v Wagnerjevem ateljeju stopil na pot samostojnosti s svojim regulacijskim načrtom za Ljubljano (1895), prav tako se je udeležil tudi natečaja za zdravilišče v Opatiji (1896), v katerem je sledil vrednotam Wagnerjeve šole. Zmaga na natečaju ga je spodbudila, da je zapustil Wagnerjevo šolo in odprl svoj atelje. V svojih začetnih delih je uporabljal Wagnerjeve usmeritve k moderni arhitekturi in s tem poudarjeni funkcionalnosti, ponekod pa je njegova načela celo poskušal preseči (Hrausky in Koželj, 2010). Fabiani je bil sočasno tudi občudovalec Sitteja (Jazbec, 2004). Pri regulacijskem načrtu za Ljubljano naj bi najverjetneje nanj imela velik vpliv tudi Sittejeva knjiga *Umetnost graditve mest* (1889) (Wurzer V: Pozzetto, 1997). Z regulacijskim načrtom za Ljubljano je Fabiani dokazal, da je izvrstno poznal najsodobnejše urbanistične smernice na Dunaju, delo in zamisli Sitteja ter urbanistični program Wagnerja. Njegov načrt je nekakšna sinteza Sittejevih in Wagnerjevih urbanističnih zamisli (Mihelič, 2016a). V njegovih delih se srečujeta Wagnerjev progresizem in Sittejev konservativizem (Mihelič, 2008). Navedena dejstva potrjujejo prvo postavljeno hipotezo, da je Fabiani za svoja vzornika imel Camilla Sitteja in Otta Wagnerja.

4 Fabiani – naprednejši od takratnih urbanistov

Fabianijev regulacijski načrt za Ljubljano kaže njegovo popolnoma novo razumevanje urbanizma kot dinamičnega procesa, ki obravnava mesto kot živ organizem, ki je sposoben nenehno spreminjana in prilagajanja novim potrebam. Ker je na mesto gledal kot na živ organizem, ki se spreminja in raste, je menil, da zato nikoli ni mogoča njegova dokončana podoba. Takega popolnoma novega pristopa ni bilo mogoče najti ne pri Sitteju ne pri Wagnerju ne pri drugih urbanistih tedanjega časa, ki so mesta obravnavali kot monolitne umetnine, zasidrane v času in prostoru (Mihelič, 2016a). Fabiani je izbral svojo pot, ki je bila v enaki razdalji od progresizma redkih in konservativizma večine (Pozzetto, 1988). Znal je združiti Wagnerjevo napredno tehnično načelo in v kulturno tradicijo zagledane Sittejeve nauke (Jazbec, 2004).

Fabianijeva regulacija je veliko prijaznejša do arhitekturne in urbanistične dediščine Ljubljane kot Sittejeva (Pirkovič, 1998). Želel je uskladiti zgodovinsko-geografske konstante mesta z estetskimi merili svojega časa in hipotezami o razvojnih smernicah, medtem ko se je Sitte omejil na povečanje starega mesta (Pozzetto, 1989). Sitteja je presegel z idejama, da bi organizacijo razširjenega mestnega središča v jedru oprl na temeljni motiv srednjeveškega mesta in da bi za Bežigradom pogumno uvedel ulično mrežo z radialno položenimi ulicami in sekajočimi diagonalami (Krečič, 2015).

Fabiani je v moderni dobi prvi načrtovalec razširjenega ljubljanskega mesta, pri čemer se mesto oblikuje glede na celoto in so novosti nujno v skladu s starimi vrednotami. Opravil je analizo starega dela mesta, njegovo poznavanje temeljnih motivov stare Ljubljane pa je neprekosljiv zgled take analize, ki v dediščini vidi zares bistvene poteze. Dognanje svoje analize je uporabil za zasnovo novega dela mesta, in sicer s ponovitvijo in dopolnitvijo motiva. Predlog za tako dopolnitev je pri nas osamljeno dejanje in do takega organskega snovanja naj pozneje ne bi več prišli (Šumi, 1989).

Fabianijev regulacijski načrt za Ljubljano je eden najdoslednejših in najpreglednejših načrtov za majhna evropska mesta ob koncu 19. stoletja (Pozzetto, 1997). Grafičnemu prikazu je sledilo tudi Fabianijevo izčrpno poročilo, ki je bilo prvo besedilo o urbanizmu, napisano v slovenskem jeziku (Jazbec, 2004).

Fabianijev popotresni ljubljanski urbanizem in njegove stavbe so bili vsekakor oznanjevalci odločilnega preobrata v razvoju mesta. Poudarjeno so namreč vnašali mestno merilo in arhitekturno kakovost kot protiutež siceršnjemu suhemu akademizmu in slabemu okusu javnih stavb in najemniških hiš, v glavnem pozidanih po načrtih tujih arhitektov (Bernik, 2004).

Fabiani je za urbanistične načrte za Ljubljano in Bielsko leta 1902 prejel doktorat, kot je bilo že omenjeno. To je bil prvi doktorski naziv v Avstro-Ogrski, ki so ga podelil arhitektu (Hrausky in Koželj, 2010). Tudi to, da je bil istega leta na visoki tehnični šoli na Dunaju brez predhodnega natečaja imenovan za izrednega profesorja, govori o njegovih izjemnih strokovnih sposobnostih (Pozzetto, 1988).

Prav tako so pod njegovim vodstvom na Primorskem izdelali veliko regulacijskih načrtov za v vojni porušene ali poškodovane vasi in mesta, kar kaže na edinstven dosežek v evropski urbanistični praksi (Čeligoj in Jazbec, 2006). Načrti so pionirski prispevek na področju regionalnega planiranja v Evropi, saj obravnavajo delovanje širšega geografskega območja kot enotnega organizma. Fabiani je načrte s skrbnostjo zasnoval, vanje vključil moderne predstave urejenosti prometa in druge infrastrukture ter želel nadaljevati in dopolniti lokalne tradicije in tudi identiteto naselij (Jazbec, 2004). Zamišljal si je, da bi naselja obnovil, jim vrnil življenje, hkrati pa jih s tem procesom tudi posodobil in usposobil za izzive modernega življenja (Vuga, 2015). Prenavljal jih je z jasno vizijo razvoja celotne regije, kar je mogoče zaznati skozi hierarhijo cest in naselij (Jazbec, 2008). Tudi pri načrtovanju naselij si je Fabiani predstavljal njihov razvoj kot organizem, odprt stalnim spremembam, in ne kot nekaj dokončnega (Garzarolli in Miani, 1988). Ob rekonstruiranju starih naselij se je oprl na glavne motive kraja in z novo regulacijo poustvaril njegovo zgodovinsko dediščino (Čeligoj in Jazbec, 2006).

Fabiani je bil prepričan, da se mora lokalni arhitekturni značaj razvijati iz tradicije, iz za ta kraj najprimernejših konstrukcijskih in udomačenih navad (Čeligoj in Jazbec, 2006). Pri oblikovanju mestnih in vaških jeder je upošteval duha kraja in iz njega smiselno prevzel osnovne ideje, jih posodobil in kreativno nadgradil v popolnoma novo podobo (Jazbec, 2008). Zanj so bili arhitektura, urbanizem in prostorsko načrtovanje samo različne ravni iste zamisli. Menil je, da mora biti zasnova vsake arhitekture taka, da se ujema s prostorskim in mestnim okoljem. Prostorsko načrtovanje mora mesto vedno obravnavati kot celoto ter gledati nanj v njegovi regionalni in ozemeljski umeščenosti. Upoštevanje duha kraja je bilo zanj najpopolnejši izraz duše ljudstva in kraja, s skrbjo za njegovo nenehno ohranjanje vred. Najpomembnejše zanj je bilo upoštevanje krajevnih značilnosti in konteksta, kar je dokazal z arhitekturnimi in urbanističnimi načrti za Ljubljano in druga naselja (npr. Gorica, Štanjel) ter vasi (npr. Opatje selo, Kostanjevica na Krasu, Gradišče ob Soči). Njegove arhitekture so s svojo obliko in materiali popolnoma vpete v krajevno okolje, se z njim stapljajo in so njegov neločljivi del (Mihelič, 2008). Ta dejstva tudi potrjujejo drugo hipotezo, da je bil Fabiani naprednejši od tedanjih ustvarjalcev oziroma urbanistov.

5 Fabianijeva dela so aktualna še zdaj, avtor pa je bil v senci tedanjih urbanistov

V tretji hipotezi je bil izražen sklep, da so Fabianijeva dela aktualna še zdaj. Hipoteza se lahko potrdi, saj je Fabiani pri načrtovanju mest in vasi mislil tudi na njihov prihodnji razvoj. Večina Fabianijevih načrtov je aktualnih še danes in ustrezajo potrebam današnjega časa (Jazbec, 2008).

Nekateri njegovi urbanistični predlogi so bili v Ljubljani realizirani več kot pol stoletja pozneje, na primer preboj Karlovške ceste skozi Rožno ulico, brv čez Ljubljano v podaljšku Šubičeve ulice in diagonalna zveza od Ajdovščine proti frančiškanski cerkvi (Mihelič, 2014). Fabianijeva Ljubljana se še vedno oblikuje, kar najbolje kaže na to, »kako je Fabiani znal prebrati razvojni genski kod mesta ter ga prenesti v načrtovane zamisli, da so še danes žive« (Koželj, 2015). Ljubljana je ključno mesto Fabianijevih urbanističnih in arhitekturnih vizij, saj ni v nobenem evropskem mestu tako celostno in zgodaj, še pred prvo svetovno vojno, zasnoval, utemeljil in v praksi dokazal svojih sinteznih urbanističnih izhodišč kot v Ljubljani. Njo je zaznamoval za več kot sto let po tem, ko sam ni več posegal v mesto. Še danes mesto vzdržuje in dopolnjuje njegovo ulično mrežo ter kolikor mogoče prenavlja njegove arhitekturne spomenike. Fabiani je bil in ostal ključni urbanist središča Ljubljane, saj se kljub razvoju in spremembam vedno

znova upošteva njegovi urbanistični predlogi, izdelani pred letom 1900 (Zupan, 2016).

Tudi Fabianijeva dela o povojni obnovi vasi in mest na Primorskem so še danes sveža in aktualna. Njegove uresničene ideje so dokaz, da so bila njegova predvidevanja o razvoju večinoma pravilna, kar pa se je pogosto pokazalo šele čez desetletja. V Fabianijevem monumentalnem delu lahko še danes občudujemo njegovo vizionarstvo in širino ter sočasno reševanje drobnih tehničnih podrobnosti in oblikovnih pomanjkljivosti. Obenem njegova dela v regiji še vedno čakajo na primerno ovrednotenje in splošno prepoznavnost. Urbanistična in arhitekturna prenova celotne regije namreč pušča še veliko nejasnosti, predvsem zaradi nedostopnosti nekaterih gradiv in tudi takratne politične situacije, ki velikokrat ni dovoljevala, da bi se Fabiani podpisoval kot avtor svojih projektov (Jazbec, 2008). Prav tako nehvaležno pa je dejstvo, da je veliko strokovnjakov ob čaščenju genialnega Plečnika pogosto zanemarjalo raziskave o Fabianijevem opusu v Ljubljani, saj arhitekturnih podvigov Jožeta Plečnika in dosedanjega sodobnega mesta ne bi bilo brez Fabianijevih temeljev (Zupan, 2016). Tudi v Plečnikovih rešitvah se da prepoznati Fabianijev popotresni ljubljanski urbanizem (Bernik, 2004). Ta dejstva potrjujejo še četrto hipotezo, da je Fabiani pogosto bil v senci tedanjih urbanistov.

6 Sklep

Postavljene hipoteze – da sta bila Camillo Sitte in Otto Wagner Fabianijeva vzornika, da je bil Fabiani naprednejši od svojih sodobnikov, kolegov urbanistov, toda žal živel v njihovi senci, in da so Fabianijeva dela aktualna še danes – so bile potrjene in ovrednotene že v osrednjem delu prispevka. Vsekakor pa je pomembno poudariti, da so bile Fabianijeve imenitne urbanistične stvaritve velikokrat premalo spoštovane, pogosto pa je bilo tudi krivično zamolčano njihovo avtorstvo. Članek tako ponuja kratek pregled Fabianijevih urbanističnih mojstrov in prikazuje, kako kakovostno je bilo dejansko njegovo delo, vendar tudi premalo cenjeno in ne nazadnje tudi premalo znano širši množici. Obenem pa je navdušujoče dejstvo, da je večina njegovih del še danes, več kot po sto letih, še vedno aktualna.

.....
Andreja Trampuž, mag. prav. in manag. nepr.
magistranta Evropske pravne fakultete Nove univerze, Katedra za
pravo in management nepremičnin, Ljubljana
E-pošta: andreja.trampuz@gmail.com

Prof. dr. Kaliopa Dimitrovska Andrews
Evropska pravna fakulteta Nove univerze, Katedra za pravo in mana-
gement nepremičnin, Ljubljana
E-pošta: kaliopa.dimitrovska@gmail.com

Opombe

^[1] Prispevek je nastal na podlagi magistrskega dela z naslovom Urbanizem na prelomu 19. v 20. stoletje: Fabianijeve urbanistične zamisli v okviru programa Pravo in management nepremičnin pod mentorstvom prof. dr. Kaliope Dimitrovske Andrews.

Viri in literatura

- Bernik, S. (2004). Slovene architecture of the twentieth century, Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja. Ljubljana: Mestna galerija.
- Collins, G. R., in Crasemann Collins, R. (1965). Camillo Sitte and the birth of modern city planning. London: Phaidon press.
- Čeligoj, A., in Jazbec, T. (2006). Maks Fabiani: vodnik po arhitekturi v Sloveniji in Italiji. Štanjel: Ustanova Maks Fabiani.
- Fabiani, M., in Šumi, N. (1991). Pismo Maksa Fabianija iz leta 1955. Zbornik za umetnostno zgodovino, št. 27. Str. 121–122.
- Gaberščik, B. (1997). Načrt Camilla Sitteja za Ljubljano. V: Sitte, C. (1997). Umetnost graditve mest. Ljubljana: Habitat. Str. 1–13.
- Garzarolli, M., in Miani, L. (1988). Regulacijski načrti za manjša mesta, trge in vasi v porečju Soče 1917–1922. V: Maks Fabiani: nove meje v arhitekturi: razstava, Trst, junij–september 1988/ur. Marko Pozzetto. Benetke: Cataloghi Marsilio. Str. 51–77.
- Grk, A., in Jazbec, T. (2015). Fabianijeva Ljubljana. Dostopno na: <http://www.mao.si/upload/file/fabianijeva%20ljubljan.pdf> (13. 8. 2018).
- Hrausky, A., in Koželj, J. (2010). Maks Fabiani: Dunaj, Ljubljana, Trst. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Jazbec, T. (2004). Arhitekt in urbanist Maks Fabiani iz Kobdila. Kras, št. 67, str. 22–25.
- Jazbec, T. (2008). Maks Fabiani in urbanizem: obnovitveni projekti na Goriškem, v Posočju in na Krasu 1917–1922. V: Arhitekturna zgodovina/ur. Renata Novak Klemenčič, Martina Malešič, Matej Klemenčič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Zavod za gradbeništvo Slovenije. Str. 139–147.
- Koželj, J. (2006). Predgovor. V: Maks Fabiani: vodnik po arhitekturi v Sloveniji in Italiji/ur. Janez Koželj. Štanjel: Ustanova Maks Fabiani. Str. 4.
- Koželj, J. (2015). Uvodni nagovor profesorja Janeza Koželja, podžupana Mestne občine Ljubljana in predavatelja na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani. V: 26. Sedlarjevo srečanje Vizije prostorskega razvoja – urejanje voda/ur. Boštjan Kerbler. Ljubljana: Urbanistični inštitut Republike Slovenije. Str. 8–9.
- Krečič, P. (2015). Maks Fabiani, Jože Plečnik in slovenska moderna. Razpotja: revija humanistov Goriške, let. 6, št. 21, str. 38–42.
- Mihelič, B. (2014). Fabianijeva Ljubljana. V: Nova umetnost – vizije in resničnost/Art Nouveau in Progress/Art nouveau en projet/ur. Breda Mihelič. Ljubljana: Urbanistični inštitut Republike Slovenije. Str. 41–43.
- Mihelič, B. (2008). Maks Fabiani in dunajski urbanizem na prelomu 19. stoletja. Urbani izziv, let. 19, št. 1, str. 5–10.
- Mihelič, B. (2016a). Maks Fabiani in rojstvo moderne narodne prestolnice. V: Fabianijeva Ljubljana: portret mesta = Fabiani's Ljubljana: portrait of a city. Ljubljana: Mestna občina. Str. 32–63.
- Mihelič, B. (2016b). Namesto uvoda. V: Fabianijeva Ljubljana: portret mesta = Fabiani's Ljubljana: portrait of a city. Ljubljana: Mestna občina. Str. 4–9.
- Mušič, M. (1968). Veliki arhitekti III. Maribor: Obzorja.
- Pirkovič, J. (1998). Morfologija mesta in ljubljanski urbanizem. Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta, let. 34, str. 243–257.
- Pirkovič Kocbek, J. (1983). Kaj je urbanizem 19. stoletja na Slovenskem? Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, let. 31, št. 1, str. 27–45.
- Pozzetto, M. (1997). Maks Fabiani: Vizije prostora. Kranj: L.I.B.R.A.
- Pozzetto, M. (1989). Ob Fabianijevem načrtu za osnovo in preosnovo severnega dela Ljubljane – 1899. V: Regulacija deželnega stolnega mesta Ljubljane. Ljubljana: Arhitekturni muzej. Str. 41–45.
- Pozzetto, M. (1988). Uvod. V: O kulturi mesta: spisi 1895–1960/ur. Marko Pozzetto. Trst: Založništvo Tržaškega tiska. Str. 9–15.
- Rugg, S. Dean (1972). Spatial foundations of urbanism. Dubuque, Iowa: W. C. Brown Co.
- Sapač, I. (2015). Urbanizem v 19. stoletju na Slovenskem. V: Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem/Igor Sapač, Franci Lazarini. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje: Fakulteta za arhitekturo. Str. 75–89.
- Šumi, N. (1989). Vzorčni pomen Fabianijevega načrta za Ljubljano. V: Regulacija deželnega stolnega mesta Ljubljane. Ljubljana: Arhitekturni muzej. Str. 46–50.
- Vuga, T. (2015). Fabiani in Solkan. Razpotja: revija humanistov Goriške, let. 6, št. 21, str. 27–30.
- Wurzer, R. (1997). Življenje, delo in mesto Camilla Sitteja. V: Sitte, C. (1997). Umetnost graditve mest. Ljubljana: Habitat. Str. 1–8.
- Zupan, G. (2016). Fabianijeva dediščina – stanje in pogled naprej. V: Fabianijeva Ljubljana: portret mesta = Fabiani's Ljubljana: portrait of a city. Ljubljana: Mestna občina. Str. 64–75.